

نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودکان با استناد به سیره امام رضا (علیه السلام)

فاطمه جعفری^۱

دانشجوی مقطع کارشناسی ارشد مطالعات زنان گرایش حقوق زن در اسلام، دانشگاه جامع انقلاب
اسلامی، تهران.

چکیده

این پژوهش باهدف استخراج الگوهای تربیتی کودکان برای تبیین نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی آنان بر اساس سیره امام رضا (علیه السلام) انجام شده است. مطالعه حاضر درصدد پاسخگویی به این پرسش‌های اساسی بوده است که حقوق تربیتی کودکان از منظر سیره رضوی شامل چه مواردی است؟ و نقش مادر در تحقق این حقوق چگونه قابل تبیین است؟ در نتیجه برای پاسخ این سؤالات با روش توصیفی - تحلیلی و رویکرد پژوهش کیفی، مبتنی بر تحلیل مضامین احادیث و سیره عملی امام رضا (علیه السلام) در حوزه نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودک از منابع معتبر اسلامی شامل کتب حدیثی، فقهی و تربیتی بهره برده است. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که از منظر امام رضا (علیه السلام)، حقوق تربیتی کودک چهار بعد اساسی دارد: ۱) حق تربیت دینی شامل آموزش عملی احکام و باورهای اسلامی از خردسالی؛ ۲) حق تربیت اخلاقی با تأکید بر فضیلت‌هایی مانند صداقت و امانت‌داری؛ ۳) حق تربیت عاطفی مبتنی بر ایجاد محیطی سرشار از مهر و امنیت روانی و ۴) حق تربیت عقلی با محوریت رشد شناختی از دوران جنینی. در این میان، مادر به‌عنوان اولین و مهم‌ترین مربی کودک، نقشی محوری در تحقق این حقوق دارد و سیره امام رضا (علیه السلام) نشان می‌دهد که مسئولیت مادران در فرایند تربیت، از مرحله پیش از تولد آغاز شده و تا دوران کودکی ادامه می‌یابد؛ بنابراین الگوی تربیتی رضوی با تأکید بر نقش بی‌بدیل مادر و توجه هم‌زمان به ابعاد مختلف رشد کودک، می‌تواند مبنای مناسبی برای برنامه‌ریزی‌های تربیتی در سطح خانواده و جامعه باشد.

واژگان کلیدی: حقوق تربیتی کودک، تربیت کودک، سیره امام رضا (ع)، تربیت اسلامی، نقش مادر در تربیت.

^۱ نویسنده مسئول: f.jafari@cuir.ir

مقدمه

کودکان به‌عنوان سرمایه‌های جامعه در دیدگاه اسلامی جایگاهی بسیار متعالی دارند، از این‌رو آموزه‌های اسلامی برای آنان حقوقی بنیادین را در نظر گرفته است. چنانچه امام سجاد (ع) ذیل «حق الولد» به بیان حقوق فرزندان پرداخته است که یکی از این حقوق، حق برخورداری از تربیت صحیح می‌باشد (نصیرزاده، ۱۳۸۳: ۱۴۰) که شامل مجموعه‌ای از تکالیف است که زمینه رشد همه‌جانبه کودک را فراهم می‌کند. در این میان نقش مؤثر مادر به‌عنوان اولین مربی در تربیت کودک انکارناپذیر است (هبرول و تشکری، ۱۳۹۹: ۱۲)؛ چرا که علاوه بر پرورش جسم کودک، شخصیت و باورهای او را نیز شکل می‌دهد.

در آموزه‌های اسلامی به‌ویژه سیره معصومین (علیهم‌السلام)، به حقوق کودک و تکالیف والدین توجه ویژه‌ای شده است. امام رضا (ع) به‌عنوان هشتمین دریای متصل به اقیانوس تعالیم الهی، در گفتار و کردار خود، به تبیین نقش والدین به‌ویژه مادر در تربیت فرزند پرداخته و بر لزوم رعایت حقوق تربیتی کودکان تأکید نموده‌اند. ایشان با بیان روایت‌هایی در خصوص تربیت صحیح کودکان، به مسئولیت مهم والدین به‌ویژه مادر در این زمینه اشاره کرده‌اند.

از آنجایی که در تعالیم دینی، دوران کودکی بهترین زمان برای تعلیم و تربیت در نظر گرفته شده، مهم‌ترین حق کودک حقوق تربیتی اوست (محمدی ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۷۹)؛ زیرا تربیت صحیح جسم و روح منجر به پیشرفت در زمینه‌های مختلف و دستیابی به قله‌های بلند انسانیت و معنویت می‌شود (الهامی نیا، ۱۳۷۶: ۳۵). اهمیت این امر به‌قدری است که امام خمینی (قدس‌سره) بیان می‌دارد: «تا آخر عمر هم انسان محتاج به این است که تربیت بشود» (امام خمینی، ۱۳۷۸: ۱۵۳/۱۴)؛ بنابراین بهره‌مندی از سیره معصومین (علیهم‌السلام) لازم و ضروری است.

هدف اصلی این پژوهش استخراج الگوهای عملی و نظری ارزشمند برای تبیین نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودکان با مراجعه به سیره امام رضا (ع) است در پی آن است تا به این سؤالات پاسخ دهد که حقوق تربیتی کودکان از منظر اسلام و سیره امام رضا (علیه‌السلام) شامل چه مواردی است؟ و نقش مادر در تحقق این حقوق بر اساس سیره امام رضا (علیه‌السلام) چگونه تبیین می‌شود؟

این پژوهش می‌کوشد با تبیین مسئولیت مادران در تربیت کودک با الهام از سیره امام رضا (علیه‌السلام) گامی در جهت ارتقای سطح تربیت کودکان و تحقق حقوق آنان بردارد؛ لذا در این تحقیق، حقوق تربیتی کودک به‌عنوان متغیر وابسته، نقش مادر به‌عنوان متغیر مستقل و سیره امام رضا (علیه‌السلام) به‌عنوان چارچوب نظری و هدایتگر در نظر گرفته شده است. براین‌اساس، با استناد به روایات و سیره عملی امام رضا (علیه‌السلام)، شاخص‌های تربیتی مادران احصا شده و تأثیر آن بر تحقق حقوق کودک سنجیده می‌شود.

پیشینه پژوهش

عایشه هبرول و زهرا تشکری در پژوهشی با عنوان «نقش مادر در تربیت کودک» با مراجعه به منابع و متون اسلامی، اصول و روش‌های مختلف تربیت کودکان را بررسی کرده و به تبیین نقش مادر در امر تربیت پرداخته است.

معصومه امیری و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «بررسی چارچوب مفهومی حقوق تربیتی کودک» با استفاده از روش تحلیل مفهومی، به بررسی حقوق تربیتی کودک در کنوانسیون حقوق کودک را پرداخته و سه دسته از حقوق شامل حق دسترسی به آموزش و پرورش، حق برخورداری از آموزش و پرورش با کیفیت و احترام به حقوق انسانی در آموزش و پرورش را حقوق تربیتی کودک معرفی کند.

«بررسی جایگاه حقوق تربیتی کودک در فقه و قانون مدنی» عنوان پژوهشی است که توسط جواد سرخوش و سمیه ناویان انجام شده است. نویسندگان این اثر بیان داشته‌اند که در زمینه حقوق تربیتی کودک خلأهای قابل توجهی در حقوق مادی و کیفری ایران وجود دارد و ضمن بررسی اهمیت این حقوق، با ارائه روایات متعدد از معصومین (علیهم السلام) به تبیین آنها پرداخته‌اند.

حسن محمدپور و همکاران در پژوهش خود با عنوان «حق بر تعلیم و تربیت در فقه و حقوق اساسی جمهوری اسلامی و ماهیت آن» با روش توصیفی - تحلیلی و استفاده از منابع اسلامی، اسناد حقوقی و نظرات دانشمندان این موضوع به بیان مبانی و ادله حق بر تعلیم و تربیت را از منظر فقه و جایگاه آن در قانون اساسی پرداخته و این حق را مسئولیت مشترک خانواده و حکومت دانسته‌اند. رابعه هراتی و همکاران در مقاله‌ای تحت عنوان «سیره امام رضا (ع) در خانواده و تربیت فرزند؛ با تأملی بر رویکردهای نوین» با استفاده از روش توصیفی - تحلیلی از نوع تحلیل مفهومی، به بررسی خانواده و تربیت فرزند در رویکردهای نوین و سیره امام رضا (علیه السلام) پرداخته و شاخص‌های تربیتی مشترک و متفاوت را در این دو دیدگاه بیان نموده‌اند.

سید صدرالدین شریعتی و فاطمه صحرایی در مقاله «بررسی نقش والدین در تربیت عاطفی کودک با بهره‌گیری از سیره امام رضا (ع)» با به کارگیری روش توصیفی - تحلیلی، نقش‌های والدین در تربیت عاطفی فرزندان را بر اساس آموزه‌های دینی و به خصوص سیره امام رضا (علیه السلام) تبیین کرده‌اند.

«اصول و روش‌های تربیت اخلاقی از دیدگاه امام رضا (ع)» که نوشته رضا معینی رودبالی و همکاران است، با بهره‌گیری از روش توصیفی - تحلیلی و مطالعات کتابخانه‌ای با توجه به نقش ائمه (علیهم السلام) به عنوان رهبران دینی جامعه اصول و روش‌های تربیت اخلاقی را از سیره و کلام امام رضا (علیه السلام) استخراج کرده است.

منصوره فصیح رامندی در پژوهش خود تحت عنوان «مصادیق‌های حقوق معنوی کودک در سیره رضوی و نظام حقوقی ایران» با روش توصیفی - تحلیلی و تأمل در سیره امام رضا (علیه السلام) و مطالعه رهنمودهای ایشان در خصوص کودکان مصادیقی از حقوق معنوی آنها را احصا کرده است.

عنایت‌الله شریفی و مهر علی لطفی قادیکلای در مقاله‌ای با عنوان «سبک تربیتی امام رضا (علیه‌السلام) در تربیت کودکان» با به‌کارگیری روش توصیفی-تحلیلی با بررسی سبک زندگی امام رضا (علیه‌السلام) در زمینه تربیت فرزندان، سبک تربیتی ایشان را در این حوزه تبیین کرده‌اند.

«اصول و روش‌های تربیتی امام رضا (علیه‌السلام) در دوران پس از تولد کودکان» تحقیقی است که توسط مهدی بیات مختاری انجام شده است. نگارنده در این اثر با مطالعه منابع اسلامی در زمینه سیره امام هشتم (علیه‌السلام) به استخراج اصول و روش‌های تربیتی امام رضا (علیه‌السلام) پرداخته است.

محمد احسانی در مقاله خود با عنوان «مادر و پرورش فرزند از منظر فقه و تربیت اسلامی» با روش توصیفی - تحلیلی و مطالعه منابع کتابخانه‌ای و باتوجه به شکل‌گیری شخصیت انسان‌ها از دوران جنینی، نقش مادر را در تربیت فرزند در دوران قبل و بعد از تولد تبیین می‌کند.

روش پژوهش

این پژوهش از نوع کیفی و با رویکرد توصیفی-تحلیلی طراحی و اجرا می‌شود. در این نوع مطالعات، هدف بر فهم جامع، تبیین دقیق و تحلیل مفاهیم و مضامین مورد نظر است، به‌گونه‌ای که بتوان الگوها، اصول و راهکارهای مؤثر در حوزه مورد مطالعه را شناسایی و تبیین کرد. در این مطالعه، با بهره‌گیری از راهبردهای کیفی، تلاش می‌شود تا به‌صورت عمیق و بدون تمرکز بر آمار و ارقام، مفاهیم و روابط و ارزش‌های مرتبط با نقش مادر در تحقق حقوق تربیت کودک واکاوی و تحلیل گردد.

در این پژوهش، با اتکا به منابع معتبر و اصیل اسلامی و همچنین منابع علمی نوین، تلاش شده است تا بر اساس منابع مکتوب و مستند، به مستندسازی اصول و مفاهیمی پرداخته شود که نقش مادر را در فرایند تحقق حقوق تربیتی کودک تبیین می‌کنند. این منابع شامل کتب فقهی، حقوقی، تربیتی و روایات منقول از امام رضا (علیه‌السلام) است که هرکدام در راستای ارائه تصویری جامع و چند بُعدی از نقش مادر و حقوق مرتبط با کودکان، نقش مؤثری دارند. علاوه بر این، مقالات پژوهشی، بررسی‌های تطبیقی، و تحلیل‌های انتقادی در زمینه موضوع مورد بحث، درک عمیق‌تر و گسترده‌تری از جایگاه و اهمیت نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودک فراهم می‌آورد.

در استفاده از روش توصیفی - تحلیلی، ابتدا با جست‌وجوی نظام‌مند و هدفمند در منابع حدیثی، روایی و فقهی معتبر، روایات و گزاره‌های تربیتی مرتبط با نقش مادر و حقوق کودک شناسایی می‌شود و تلاش شده تا روایات و احادیثی مورد مطالعه قرار گیرد که نزدیک‌ترین مفهوم را با حقوق تربیتی کودک داشته باشد. این جست‌وجو، بر اساس معیارهای معتبر بودن منابع و صحت انتساب روایات، انجام می‌گیرد تا مطمئن شویم که داده‌های استخراج‌شده، از اعتبار و وثاقت کافی

برخوردارند. سپس، با بهره‌گیری از فنون تحلیل محتوا و تحلیل تطبیقی، مفاهیم و مضامین تربیتی استخراج و هم‌راستا با اهداف پژوهش، تفسیر و تبیین می‌گردند. علاوه بر این، تلاش می‌شود تا مفاهیم و گزاره‌های استخراج‌شده، به‌گونه‌ای نظام‌مند، طبقه‌بندی و دسته‌بندی شوند تا رابطه آن‌ها با حقوق تربیتی کودک و نقش مادر، به‌صورت منطقی و منسجم، روشن گردد. در این فرایند، شاخص‌ها، الگوهای عملی، و اصول راهبردی مربوط به نقش مادر در تحقق حقوق تربیت کودک، بر اساس آموزه‌های دینی و یافته‌های پژوهشی، تشخیص و تحلیل می‌شود. هدف از این کار، تولید دیدگاه‌های کاربردی و عملیاتی است که بتواند نقش مادران را در تربیت کودکان به بهترین نحو ممکن تبیین و ترویج کند.

در مجموع، این روش پژوهشی بر پایه تحلیل دقیق روایات و منابع معتبر، نوعی روش علمی مبتنی بر استنتاج و استنباط است که به‌آسانی می‌تواند ارزش‌های دین‌مدارانه و علمی را در حوزه حقوق کودک و نقش مادر تلفیق کند و نتیجه‌ای منسجم و قابل‌استناد در رابطه با موضوع مورد مطالعه ارائه دهد. این سبک پژوهش، ضمن حفظ اصالت و اعتبار منابع دینی، به‌صورت عمیق، راهکارهای عملی و نظری را برای تقویت نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودک، بر پایه آموزه‌های اسلامی و سیره اهل‌بیت (علیهم‌السلام)، ارائه می‌نماید.

۱. مفاهیم

۱-۱. تربیت کودک

تربیت در لغت از ریشه «ربی» در باب تفعیل است. «ربی» به معنای افزایش و رشد بوده (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۴۸۳/۲) و تربیت در لغت به معنای پروراندن، پرورش دادن و یاددادن اخلاق و ادب به کسی است. (عمید، ۱۳۶۹: ۴۲۵). تربیت در علم حقوق به معنای پرورش روح و اخلاق اطفال می‌باشد (صفایی و امامی، ۱۳۹۰: ۱۷۷/۲). همچنین کودک در لفظ عربی «طفل» و به معنای فرزند صغیر انسان است البته تا زمانی که به بلوغ نرسیده باشد (فیومی مقری، ۱۴۲۸: ۱۹۴)؛ بنابراین منظور از تربیت کودک در این نوشته مجموعه اعمال یا تأثیرات توسط فرد بالغ و باتجربه بر کودک است که برای ایجاد صفات اخلاقی و عملی و یا مهارت‌های حرفه‌ای انجام می‌شود (پژوهشکده حوزه و دانشگاه، ۱۳۷۲: ۳۶۶).

۱-۲. حقوق تربیتی کودک

حقوق تربیتی کودک به مجموعه حقوقی گفته می‌شود که امتیازات کودکان را در بهره‌مندشدن از آموزش و پرورش در جهت شکوفایی استعدادها و تکامل همه‌جانبه آنان را در ابعاد مختلف جسمی، عاطفی، اخلاقی، فکری و... فراهم می‌آورد (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۹۱: ۲۵-۲۶).

۱-۳. سیره امام رضا (علیه السلام)

سیره اسم‌مصدر از ریشه «سیر» به معنای حرکت داشتن و جریان است و «سیره» به معنای روش و طریقه چیزی است (ابن فارس، ۱۳۹۹: ۱۲۰/۳-۱۲۱). درواقع نحوه رفتار انسان را سیره می‌گویند (ابن مالک اندلسی، ۱۳۴۸: ۱۷۸/۱۶). زمخشری سیره را سنت، مذهب، روش، رفتار،

راه‌ورسم، سلوک و طریقه معنا کرده و آن را صحیفه اعمال و کیفیت سلوک فرد میان مردم می‌داند (زمخشری، ۱۹۷۹: ۳۱۷)؛ بنابراین مقصود از سیره امام رضا (علیه‌السلام) راه‌ورسم ایشان اعم از گفتار و رفتار می‌باشد.

۲. حقوق تربیتی کودکان از منظر اسلام و سیره امام رضا (علیه‌السلام)

تربیت کودک یکی از محورهای اساسی در تعالیم اسلامی است که در متن و مفهوم آن، جایگاه بلند و اهمیت ویژه‌ای دارد. در قرآن و سنت نبوی، تأکید فراوان بر پرورش صحیح نسل آینده شده است؛ یکی از نمونه‌های بارز تأکید قرآن در این زمینه، آیاتی است که در سوره لقمان آمده است، جایی که لقمان حکیم در قالب نصایح به پسرش به نقش و اهمیت تربیت و اخلاق اشاره می‌کند. این آیاتی که در آیات ۱۶ تا ۱۹ این سوره آمده است، جزو اصول تربیتی در اسلام محسوب می‌شوند. همچنین خداوند متعال در سوره تحریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا وَقُودُهَا النَّاسُ وَالْحِجَارَةُ»؛ «ای مؤمنان! خود و خانواده خود را از آتشی که هیزم آن انسان‌ها و سنگ‌ها است، حفظ کنید» (تحریم، ۶). این آیه دربردارنده یک دستور تربیتی است و واژه «اهل» قطعاً فرزندان را نیز شامل می‌شود؛ چراکه به معنای نزدیک‌ترین افراد به انسان است (ابن منظور، ۱۴۱۴: ۲۸/۱۱) و نشان از اهمیت تربیت فرزندان در مسیر تقوا و ولایت الهی دارد. درباره اهمیت تربیت کودکان پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله و سلم) می‌فرماید: «هیچ پدری ارثی بهتر از آداب نیکو برای فرزندش باقی نمی‌گذارد» (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۸۰) و نشان می‌دهد تربیت اخلاقی و رفتاری، سرمایه‌ای بلندمدت است و اثر آن در زندگی آینده فرد و جامعه مشهود است.

تربیت می‌تواند با اهداف متعالی و ارزشمند خود، نقشی محوری در شکل‌گیری ابعاد وجودی فرد و جامعه ایفا کند و با پرورش استعدادهای متنوع انسان و ایجاد هماهنگی میان آنها، فرد را به‌سوی رشد همه‌جانبه هدایت کند و بنیان‌گذار جامعه و در مقیاس بزرگ‌تر جهانی، سرشار از ارزش‌های الهی و انسانی باشد (الهامی‌نیا، ۱۳۷۶: ۲۵)، به همین دلیل است که پیامبر اکرم (صلی‌الله علیه و آله) فرموده است: «مثل کسی که در کودکی یاد می‌گیرد؛ مانند نقش بر روی سنگ است و مثل کسی که در بزرگسالی یاد می‌گیرد؛ مانند کسی است که بر روی آب می‌نویسد» (محمدی‌ری‌شهری، ۱۳۷۹: ۸۰). این روایت نشان می‌دهد که اثر تربیت و آموزش در دوران کودکی بسیار عمیق است و پایه‌گذار شخصیت، اخلاق و علم فرد در آینده است. تربیت در دوران کودکی همانند حکاکی بر سنگ است که اثر آن ماندگار و استوار است، برخلاف آموزش در بزرگسالی که اثر آن بیشتر سطحی و گذراست، چون به راحتی قابل محو شدن است.

امام رضا (علیه‌السلام) نیز به‌عنوان هشتمین پیشوای دینی شیعه و حافظ ارزش‌های اسلامی، اهمیت ویژه‌ای برای تربیت کودکان و حقوق آنان قائل هستند. ایشان با تأکید بر تعالیم اسلام و تبیین اصول اخلاقی و روان‌شناختی، حقوق تربیتی کودکان را در ابعاد جسمی، عقلی و معنوی مشخص کرده‌اند. ایشان بر پایه تعلیم اسلام و رعایت حقوق کودکان، نقش آموزش و تربیت صحیح

در نهادینه کردن ارزش‌های انسانی و الهی تأکید دارند و بر این نکته تأکید می‌کنند که تربیت صحیح می‌تواند کودکان را در مسیر خوش اخلاقی، علم‌آموزی و معنویت قرار دهد.

۱-۲. حق تربیت دینی

تربیت دینی شامل پرورش باورهای دینی، تقویت عواطف مذهبی و پایبندی به احکام و آداب دینی، در راستای شکل‌دهی شخصیتی دین‌دار می‌شود (باقری، ۱۳۸۰: ۷). این نوع تربیت در اسلام بر محور تعالیم قرآن و سنت پیامبر (صلی‌الله علیه و آله و سلم) استوار است. آموزه‌های دینی، سیره پیامبران و ائمه و آگاهی‌بخشی درباره معنویت، همگی ابزارهای تربیت دینی محسوب می‌شوند. هدف اصلی آن، ساختن فردی است که هم به حق ایمان داشته باشد و هم از نظر عملی، ملزم به رعایت دستورات دین باشد.

از ویژگی‌های مهم تربیت دینی، توجه به ابعاد روحی و معنوی انسان است. این نوع تربیت تلاش می‌کند تا فرد در کنار رشد عقلانی و جسمانی، به توسعه روحی و معنوی خود نیز بپردازد و ارتباط عمیق‌تری با خداوند برقرار کند. شیوه‌های آن شامل آموزش‌های قرآنی، تبلیغ اخلاق الهی، نماز و عبادات، تقویت فضایل اخلاقی مانند صداقت، احترام، توکل، صبر و بخشش است.

یکی دیگر از اهداف تربیت دینی، تمرین و تقویت احساس مسئولیت در برابر خدا و جامعه است، تا فرد در تمامی ابعاد زندگی، پایبند به قوانین الهی باشد. این تربیت، انسان را به مسئولیت‌پذیری، رضایت‌مندی، و رسیدن به معنویت و آرامش درونی سوق می‌دهد.

در مجموع، تربیت دینی باید به نحوی باشد که فرد نه تنها درک عمیقی از آموزه‌های دینی پیدا کند، بلکه در عمل، این آموزه‌ها را در امور روزمره و روابط خود با دیگران نشان دهد و نمونه‌ای واقعی از اخلاق و عبودیت باشد. اهمیت آن هم از نظر فردی، هم اجتماعی و هم فرهنگی در جامعه بسیار بالاست، چرا که فرد مؤمن و اخلاق‌مدار، می‌تواند جامعه‌ای سالم، عادل و معنوی بسازد.

امام رضا (علیه السلام) نیز به عنوان یکی از مربیان جامعه بشریت در روایات متعدد به این قسم از تربیت توجه ویژه‌ای داشته‌اند. ایشان در پاسخ به سؤال درباره پسری هشت‌ساله که به دلیل درد ختنه نماز نمی‌خواند، اظهار ناراحتی و تعجب کردند و فرمودند: «هرگونه که می‌تواند نماز بخواند» (ابن بابویه، ۱۳۸۰: ۲۸۰/۱). این بیان، لزوم آموختن تعالیم دینی را نشان می‌دهد باید تا آن سن، التزام علمی و عملی نسبت به نماز شکل گرفته باشد.

همچنین در حدیثی از امام رضا (علیه السلام) آمده است: «إِذَا وَلِدَ مَوْلُودٌ فَأَذِّنْ فِي أُذُنِهِ الْأَيْمَنِ وَأَقِمِ فِي أُذُنِهِ الْأَيْسَرِ»؛ «هرگاه فرزندی به دنیا آمد، در گوش راست او اذان و در گوش چپ او اقامه بخوان» (مجلسی، ۱۴۰۳: ۱۱۶/۱۰۱). بر اساس روایات اسلامی علت این کار، محفوظ ماندن از لغزش‌های شیطانی است. (همان: ۱۶۲/۸۱). در واقع با خواندن اذان و اقامه در ابتدای تولد در گوش کودک، اسلام و تشیع به او تلقین می‌شود (شریفی و لطفی قادیکلای، ۱۳۹۷: ۱۹۱). این عمل علاوه بر آثار اعتقادی و معنوی، آرامش را نیز برای کودک به ارمغان می‌آورد.

۲-۲. حق تربیت اخلاقی

تربیت اخلاقی فرایندی است که هدف آن شکل‌گیری و تقویت فضایل، ارزش‌ها و رفتارهای مثبت در فرد است تا بتواند در تعاملات اجتماعی و زندگی فردی، الگو و نمونه باشد. این نوع تربیت بر اساس اصول اخلاقی، باورهای انسانی و تعالیم دینی، فرهنگی و اجتماعی انجام می‌شود و نقش مهمی در توسعه شخصیت سالم و متعادل انسان دارد.

در تربیت اخلاقی، آموزش مفاهیم مانند صداقت، عدالت، احترام، مهربانی، تواضع، انصاف، وفا، و مسئولیت‌پذیری مورد تأکید قرار می‌گیرد. این ارزش‌ها، پایه‌های روابط انسانی صحیح و جامعه‌ای سالم را تشکیل می‌دهند و فرد را برای عمل درست و دوری از رفتارهای ناپسند و نادرست آماده می‌کنند.

در بیان اهمیت این موضوع می‌توان به نامه امام (علیه‌السلام) به حضرت عبدالعظیم حسنی (ع) اشاره کرد که بدین شرح است:

«و رَوَى عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ عَنْ أَبِي الْحَسَنِ الرُّضَا (ع) قَالَ: يَا عَبْدَ الْعَظِيمِ أبلغ عني أوليائي السلام و قل لهم أن لا يجعلوا للشيطان على أنفسهم سبيلاً و منهم بالصدق في الحديث و أداء الأمانة و منهم بالسكوت و ترك الجدال فيما لا يعنهم و إقبال بعضهم على بعض و المزاورة فإن ذلك قربة إلی و لا يشتغلوا أنفسهم بتمزيق بعضهم بعضاً فإنني آليت على نفسي أنه من فعل ذلك و أسخط ولياً من أوليائي دعوت الله ليعذبه في الدنيا أشد العذاب و كان في الآخرة من الخاسرين و عرفهم أن الله قد غفر لمحسنهم و تجاوز عن مسيئهم إلاً من أشرك به أو آذى ولياً من أوليائي أو أضمر له سوءاً فإن الله لا يغفر له حتى يرجع عنه فإن رجع و إلا نزع روح الإيمان عن قلبه و خرج عن ولايتي و كم يكن له نصيباً في ولايتنا و أعود بالله من ذلك» (شيخ مفيد، ۱۴۱۴: ۲۴۷)؛ «و از حضرت عبدالعظیم روایت شده است که از

ابی‌الحسن الرضا (علیه‌السلام) نقل کرده است: ای عبدالعظیم، سلام من را به دوستانم برسان و به آنها بگو که برای شیطان بر خودشان راهی نگذارند و آنها را به صداقت در گفتار و ادای امانت سفارش کن و به آنها بگو که سکوت کنند و از جدل در آنچه به آنها مربوط نیست پرهیز کنند و به یکدیگر روی آورند و دیدار کنند، زیرا این کار نزد من محبوب است و خود را مشغول تفرقه میان یکدیگر نکنند، زیرا من بر خودم عهد کرده‌ام اینکه هر کس چنین کند و ولی‌ای از اولیای من را خشمگین سازد، من از خداوند می‌خواهم که او را در دنیا به سخت‌ترین عذاب‌ها عذاب کند و در آخرت از زیان‌کاران باشد و به آنها بگو که خداوند برای نیکوکارانشان آمرزیده و از بدکارانشان درگذشته است، مگر کسی که با او شرک ورزد یا ولی‌ای از اولیای من را آزار دهد یا در دلش برای او بدی بخواد؛ زیرا خداوند او را نخواهد بخشید تا اینکه از این کار بازگردد و اگر بازنگردد، روح ایمان را از قلبش می‌گیرد و از ولایت من خارج می‌شود و برای او نصیبی در ولایت ما نخواهد بود و به خداوند از این وضعیت پناه می‌برم.»

امام رضا (علیه‌السلام) در این نامه نسبت به اخلاق نیک و بد، به بیان توصیه‌های تربیتی پرداخته‌اند و فرجام هر عمل را برای مخاطب تبیین کرده‌اند و بنابراین ضروری است که کودکان

به لحاظ اخلاقی نیز تحت تربیت قرار بگیرند؛ چراکه تربیت اخلاقی نقش اساسی در ساختن انسان‌هایی با شخصیت قوی، مسئول، بینش عمیق و رفتارهای مثبت دارد که می‌تواند اثرات مهمی بر جامعه و اجتماع آنان بگذارد.

۳-۲. حق تربیت عاطفی و روانی

عواطف، به عنوان عامل بسیاری از رفتارها و تصمیمات، تأثیر زیادی در بقای زندگی انسان دارد و لذا تربیت عاطفی پشتوانهٔ رشد سایر ابعاد وجودی انسان محسوب می‌شود؛ به گونه‌ای که سلامت روانی افراد در گرو سلامت عاطفی آنان است (شعاری‌نژاد، ۱۳۹۲: ۳۰۲). امام رضا (علیه السلام) در این باره از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله و سلم) نقل کرده‌اند: «أَحْسَنُ النَّاسِ إِيْمَانًا أَحْسَنُهُمْ خُلُقًا وَ أَلَطُهُمْ بِأَهْلِهِ وَ أَنَا أَلَطُكُمْ بِأَهْلِي» (ابن بابویه، ۱۳۷۸: ۴۱/۲)؛ «بهترین مردم از نظر ایمان، خوش‌خوترین و مهربان‌ترین آنها نسبت به خانواده‌اش است و من مهربان‌ترین شما به خانواده‌ام هستم» و همچنین در روایتی دیگر به نقل از پیامبر اکرم (صلی الله علیه و اله و سلم) می‌فرماید: «أَقْرَبُكُمْ مِنِّي مَجْلِسًا يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَحْسَنُكُمْ خُلُقًا وَ خَيْرُكُمْ لِأَهْلِهِ» (همان، ۴۱-۴۲)؛ «در قیامت نزدیک‌ترین شما به من از نظر مقام و جایگاه خوش‌خوترین شما است و بهترین شما آن کس است که با خانوادهٔ خود به نیکی و مهربانی رفتار نماید». رفتار نیکو والدین با فرزندان در بالندگی شخصیت عاطفی نقش مهمی دارد و باعث است باعث می‌شود ایجاد سلامت و آرامش روان و شکوفایی استعدادهای فرزندان می‌شود. در مجموع، تربیت عاطفی و روانی، فرد را توانمند می‌کند تا در زندگی احساس رضایت، آرامش و شادی داشته باشد، روابط مثبت برقرار کند و در مقابل سختی‌ها، مقاوم و امیدوار باقی بماند. این نوع تربیت، پایه‌ای محکم برای سلامت روان و رشد شخصیت در آینده است.

۴-۲. حق تربیت عقلی

تربیت عقلانی شامل اقداماتی نظام‌مند است که زمینه‌های رشد و پرورش عقل را در دو بعد نظری و عملی فراهم می‌سازد تا فرد را به هدف‌های مطلوب خود برساند (بهشتی، ۱۳۸۹: ۸۹). در اسلام، مباحث مربوط به تفکر و تعقل بسیار مورد تأکید قرار گرفته است. قرآن کریم در آیات بسیاری بر تفکر و تدبیر توصیه می‌کند که برای مثال می‌توان به آیه «أَفَلَا يَتَذَكَّرُونَ الْقُرْآنَ أَمْ عَلَى قُلُوبٍ أَقْفَالُهَا» (محمد، ۲۴) اشاره کرد که خداوند در این آیه می‌فرماید: «آیا در قرآن نمی‌اندیشند [تا حقایق را بفهمند] یا بر دل‌هایشان قفل‌هایی قرار دارد؟» پیامبران و عالمان دینی نیز فراگیری علم و تفکر منطقی را دارای ارزش بسیار می‌دانند تا فرد بتواند در مسیر بندگی خدا و خدمت به جامعه، عقل خود را به کار گیرد.

تربیت عقلانی، انسان را به فردی منطقی و هوشیار تبدیل می‌کند که می‌تواند تصمیم‌های درست و خردمندانه بگیرد، از خطاها و اشتباهات جلوگیری کند و در مسیر رشد و کمال انسانی گام بردارد. این نوع تربیت پایه و اساس پیشرفت‌های علمی، فرهنگی و حتی اخلاقی محسوب می‌شود. در بیان اهمیت این موضوع از منظر امام رضا (علیه السلام) می‌توان به این حدیث اشاره کرد که حضرت می‌فرمایند: «آغاز شب، چه در زمستان و چه در تابستان، با زنان آمیزش مکن، این بدان

جهت است که معده و رگ‌ها در حال فعالیت و سوخت‌وساز هستند و این وضعیت مناسبی برای آمیزش نیست و بیم قولنج، فلج، نقرس، سنگ مثانه و سلسل البول، فتق و ضعف در بینایی می‌رود. پس اگر قصد آمیزش دارد، باید در پایان شب انجام شود که برای سلامت بدن بهتر است و کودکی که از این نزدیکی نیز به وجود آید، هوشمندتر از کودکان دیگر خواهد بود» (عسکری، ۱۳۷۴: ۱۳۰). این بیان، بر اهمیت تربیت مطلوب و رعایت اصول علمی و طبیعی در زمینه سلامت و نقش آن در تولد کودکانی سالم و هوشمند تأکید دارد و نشانگر این است که تربیت تنها مربوط به آموزش‌های فکری نیست، بلکه سلامت جسمانی نیز در تحقق تربیت عقلانی نقش بسزایی دارد. همچنین حضرت در حدیثی دیگر بیان می‌دارند: «به زنان باردار خود شیر بنوشانید؛ چنین اگر در رحم مادر با شیر تغذیه شود، عقلش افزایش خواهد یافت» (حر عاملی، ۱۴۱۴: ۴۰۵/۷). این امر نشان‌دهنده اهمیت تغذیه مناسب و سالم در دوران بارداری است و بیان می‌دارد چگونه تغذیه صحیح مادر، به طور مستقیم بر سلامت جسمانی و روانی نوزاد تأثیر می‌گذارد و می‌تواند در پرورش فرزندی هوشمند و سالم نقش مؤثری ایفا کند. این روایت، نشانگر درک عمیق دینی و علمی از نقش مواد غذایی در رشد مغزی و هوش نوزاد است؛ بنابراین می‌توان بیان داشت توجه به رشد عقلی کودک آن قدر اهمیت دارد که امام رضا (علیه‌السلام) از جنبه‌های مختلف بر راه‌های افزایش عقلانیت کودک تأکید می‌کنند.

۳. نقش مادر در قبال حقوق تربیتی کودکان بر اساس سیره امام رضا (علیه‌السلام)

در قرآن کریم و احادیث پیامبر اسلام (صلی‌الله علیه و آله و سلم) و ائمه معصومین (علیهم‌السلام)، خانواده به عنوان خشت پایه‌ای جامعه و محل پرورش انسان‌های صالح و مسئول معرفی شده است. در آیات متعددی بر اهمیت خانواده و نقش ارزشمند آن تأکید شده است. برای نمونه، خداوند در قرآن مجید می‌فرماید: «وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ أَزْوَاجًا لِتَسْكُنُوا إِلَيْهَا وَجَعَلَ بَيْنَكُمْ مَوَدَّةً وَرَحْمَةً» (روم، ۲۱)؛ «و از نشانه‌های [قدرت و ربوبیت] او این است که برای شما از جنس خودتان همسرانی آفرید تا در کنارشان آرامش یابید و در میان شما دوستی و مهربانی قرار داد.» این آیه، نقش خانواده را در ایجاد آرامش، محبت و رحمت نشان می‌دهد. خانواده پایه‌ای است که سرمایه‌گذاری فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی در آن صورت می‌گیرد، و هر چه این نهاد استحکام بیشتری یابد، هنگامی که نسلی سالم، تربیت‌شده و مسئول تحویل جامعه داده شود، توسعه و پیشرفت در ابعاد مختلف سرعت می‌گیرد. در جوامع انسانی، خانواده همواره به عنوان بنیادی‌ترین نهاد اجتماعی مطرح است و جایگاه آن در رشد و توسعه فردی، اجتماعی، فرهنگی و دینی غیرقابل انکار است. دین مبین اسلام، همواره بر تشکیل و تحکیم نهاد مقدس خانواده تأکید فراوان داشته است و آموزه‌های دین نیز در همین راستا است و تربیت صحیح اسلامی با استفاده از تعالیم بزرگان دین سهم به سزایی در پیشرفت و ترقی جامعه خواهد داشت (بیگی، ۱۳۸۹: ۳۶۹). اسلام، خانواده را ستون اساسی جامعه می‌داند و بر این باور است که سلامت و استحکام خانواده، شرط لازم برای سلامت جامعه است. در همین راستا، وجود خانواده‌ای سالم، مبتنی بر محبت، احترام، عدالت و تربیت صحیح، می‌تواند نقش مؤثری در ارتقای سطح همکاری، همبستگی، و تعالی جامعه

۸۹ نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودکان با استناد به سیره امام رضا (علیه السلام)
(فاطمه جعفری)

داشته باشد. در واقع، خانواده مناسب، منبع اصلی آموزش ارزش‌ها، هنجارها و آیین‌های زندگی است و نقش انکارناپذیری در شکل‌دهی هویت فردی و اخلاقی افراد دارد. یکی از نکات برجسته در آموزه‌های اسلامی، تأکید بر جایگاه مادر است.

نقش اساسی مادران در فرهنگ‌سازی باعث شده تا در نظام تربیتی و حقوقی اسلام ضمن تأکید بر مقام والای مادری و جایگاه زن به رعایت حقوق مادران تأکید ویژه‌ای شود؛ چراکه سلامت جامعه به سلامت خانواده و سلامت خانواده به مادر متکی است (کبیری قمی و معصومی زواریانی، ۱۳۹۸: ۴). تربیت خانوادگی، پایه‌گذاری شخصیت کودک است و در این مسیر، نقش مادر، به عنوان نخستین الگو، بسیار حساس و حیاتی است. از آنجایی که مادر اولین واسطه میان کودک و زندگی در جامعه است؛ نقش مادر در دوران کودکی در انتقال هنجارها و ارزش‌های اجتماعی به فرزندان بسیار اهمیت دارد (بی‌ریا و همکاران، ۱۳۸۵: ۸۵۸/۲).

از آنجایی که مادر از ابتدای تولد، کودک را همراهی می‌کند و پیش از آنکه افراد دیگر خانواده را بشناسد اولین ارتباطات را با مادر برقرار می‌کند، عدم نقش‌آفرینی مادر در تأمین نیازهای اساسی کودکان تأثیر زیان‌باری دارد؛ بنابراین باتوجه به این مهم که فضای خانه محلی برای پرسش سؤالات کودکان است، تربیت صحیح کودک وظیفه مادر است (هبرول و تشکری، ۱۳۹۹: ۹). این ارتباط، سبب می‌شود تا ارزش‌ها و باورها، از طریق نمونه‌سازی به صورت طبیعی و غیرمستقیم، به کودک منتقل شود.

باتوجه به اینکه نقش اصلی را در تربیت و شکل‌گیری شخصیت آینده کودکان، زنان ایفا می‌کنند (علامه، ۱۳۹۳: ۴۹۹)؛ در منابع روایی تأکید فراوانی نسبت به مسئولیت سنگین والدین در خصوص حقوق فرزندان صورت گرفته است (کلینی، ۱۳۶۵: ۴۸/۶؛ کوفی، بی تا: ۱۸۷؛ شعیری، ۱۳۶۵: ۷۴؛ صدوق، ۱۴۰۳: ۵۵/۱).

در تبیین نقش مادران در تحقق حقوق تربیتی فرزندان، باید به این نکته توجه داشت که مادران صرفاً در دوران بعد از تولد نقش‌آفرین نیستند و تأثیر تربیتی آنان از پیش از زمان تولد آغاز می‌شود و موید این امر انتخاب همسر مناسب است؛ چراکه صفات و ویژگی‌های والدین به فرزندان منتقل می‌شود.

یکی از موارد دیگری که می‌توان در بیان امام رضا (ع) در تکثیر مادران در تربیت کودکان و حقوق آنها به آن اشاره کرد تأکید ایشان بر شیر مادر است. ایشان در حدیثی بیان می‌دارند: «لَيْسَ لِلصَّبِيِّ لَبَنٌ خَيْرٌ مِنْ لَبَنِ أُمِّهِ» (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۳۸/۲؛ نوری، ۱۴۰۸: ۱۵۶/۱۵)؛ «برای کودک شیرینی بهتر از شیر مادرش نیست». ایشان در حدیث دیگری می‌فرمایند: «لَا تَسْرُضُوا الْحَمَقَاءَ وَلَا الْعُمَشَاءَ فَإِنَّ اللَّيْنَ يُعَدِّي» (ابن بابویه، ۱۴۰۴: ۳۷/۲؛ عطاردی، ۱۴۰۶: ۲۷۸/۲). حضرت در این حدیث از سپردن کودکان به زنان کم‌خرد و بیمار چشم‌نهی می‌کنند. زیرا شیر مادر در افزایش سلامت روان و افزایش روابط عاطفی کودکان نقشی غیرقابل‌انکار دارد و به همین طریق خلقیات کودک شکل می‌گیرد (مختاریان و همکاران، ۱۳۹۶: ۲). این روایت نشان می‌دهد که انتخاب مادر یا نگهدارنده کودک، باید بر اساس ویژگی‌هایی مانند خردمندی، سلامت روان و عاقبت‌نگری باشد،

چون شخصیت او در آینده کودک تأثیرگذار است؛ بنابراین، رعایت اخلاق، ایمان، حسن خلق و دانش در انتخاب همسر، می‌تواند زمینه‌ساز تربیت کودکی صالح و موفق باشد. نقش مادر در این فرایند، از قبل از تولد آغاز می‌شود و نتیجه آن در آینده، در رفتار و شخصیت کودک عیان می‌گردد.

نتیجه گیری

این پژوهش با روش توصیفی - تحلیلی و با استناد به منابع معتبر اسلامی و علمی، به واکاوی نظام تربیتی امام رضا (ع) و نقش بی‌بدیل مادر در تحقق حقوق تربیتی کودک پرداخته است. یافته‌های تحقیق حاضر تصویری جامع و نظام‌مند از منظومه تربیتی ارائه می‌دهد که در آن چهار بعد اساسی تربیت شامل تربیت دینی، اخلاقی، عاطفی و عقلی در چارچوبی هماهنگ مورد توجه قرار گرفته‌اند.

تحلیل سیره رضوی نشان می‌دهد که تربیت کودک در این دیدگاه، فرایندی پویا، همه‌جانبه و چندمرحله‌ای است که از مرحله پیش از تولد (با تأکید بر انتخاب همسر شایسته و مراقبت‌های دوران بارداری) آغاز شده و تا دوران بعد از تولد کودک ادامه می‌یابد. در این میان، مادر به‌عنوان نخستین و تأثیرگذارترین مربی، به‌عنوان والد محور در تربیت، در تحقق حقوق تربیتی کودک نقشی انکارناپذیر دارد. این یافته با پژوهش‌های متعددی از جمله مطالعات هبرول و تشکری و همچنین شریعتی و صحرایی که بر جایگاه منحصربه‌فرد مادر در تربیت تأکید داشتند، همسویی کامل دارد.

مقایسه نتایج این پژوهش با تحقیقات انجام شده در زمینه موضوعی مورد نظر، هم‌پوشانی‌ها و تمایزهای مهمی را آشکار می‌سازد. از یک سو، تأیید یافته‌های معینی رودبالی در زمینه اصول تربیت اخلاقی و از سوی دیگر، بسط و توسعه این اصول به حوزه‌های جدیدی مانند تأثیرات دوران جنینی و شیردهی بر رشد عقلی و عاطفی کودک، از نقاط قوت و نوآوری‌های این تحقیق محسوب می‌شود. درعین حال، تفاوت‌های معناداری نیز با برخی رویکردهای غربی در زمینه تربیت کودک مشاهده می‌شود که عمدتاً ناشی از اختلاف در مبانی انسان‌شناختی و جهان‌بینی‌های مختلف است.

در بررسی محدودیت‌های تحقیق حاضر، می‌توان به چند نکته اساسی اشاره کرد. نخست وجود محدودیت منابع دست‌اول درباره سیره عملی امام رضا (ع) در تربیت فرزند است که نیاز به پژوهش‌های تاریخی بیشتری در این زمینه احساس می‌شود. دوم، کمبود پژوهش‌های تجربی که رابطه مستقیم سیره رضوی با پیامدهای تربیتی را با روش‌های علمی سنجیده باشند. همچنین این تحقیق راهکارهای عملی متعددی را در سطوح مختلف ارائه می‌دهد؛ لذا می‌توان بر اساس الگوی چهاربعدی مستخرج از سیره رضوی، برنامه‌های آموزشی جامع برای مادران طراحی کرد و با تلفیق یافته‌های روان‌شناسی و سیره معصومین (علیهم‌السلام) مراکز تخصصی مشاوره اسلامی خانواده ایجاد کرد.

۹۱ نقش مادر در تحقق حقوق تربیتی کودکان با استناد به سیره امام رضا (علیه السلام)
(فاطمه جعفری)

باتوجه به یافته‌های این تحقیق، سیره امام رضا (ع) نظام تربیتی کاملی ارائه می‌دهد که در عین ریشه داشتن در سنت‌های اصیل اسلامی، از انعطاف و پویایی لازم برای تطبیق با شرایط پیچیده معاصر برخوردار است. این الگو با تأکید بر نقش محوری مادر و توجه هم‌زمان به ابعاد مختلف رشد کودک، می‌تواند مبنای نظری و عملی مناسبی برای برنامه‌ریزی‌های تربیتی در سطح خرد (خانواده) و کلان (نظام آموزشی کشور) باشد و به نظر می‌رسد تلفیق هوشمندانه این الگوی بومی با دستاوردهای معتبر علوم تربیتی جدید می‌تواند گامی مؤثر در جهت ارتقای کیفیت تربیت نسل آینده باشد که این امر مستلزم همکاری و تعامل سازنده بین متخصصان علوم تربیتی، روان‌شناسان، اندیشمندان دینی و سیاست‌گذاران آموزشی در طراحی و اجرای برنامه‌های عملیاتی است. در نهایت، این پژوهش می‌تواند سرآغازی برای مطالعات گسترده‌تر و عمیق‌تر در زمینه تلفیق تعالیم ناب دینی با دانش روز تربیتی باشد، امری که می‌تواند منجر به شکل‌گیری نظام تربیتی بومی و کارآمد در جامعه اسلامی شود.

منابع

- ۱) القرآن الکریم.
- ۲) ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۷۸). عیون اخبار الرضا (ع). ج ۲. قم: الشریف الرضی.
- ۳) ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۳۸۰). علل الشرائع. ج ۱. مترجم محمدجواد ذهنی تهرانی، قم: مؤمنین.
- ۴) ابن بابویه، محمد بن علی. (۱۴۰۳). الخصال. ج ۱. قم: جامعه مدرسی حوزه علمیه قم.
- ۵) ابن مالک اندلسی، محمد بن عبدالله. (۱۳۴۸). ألفیه ابن مالک فی النحو و الصرف. ج ۱۶. قاهره: دارالکتب المصریة.
- ۶) ابن منظور، محمد. (۱۴۱۴). لسان العرب. ج ۱۱. بیروت: دار صادر.
- ۷) احمد بن فارس. (۱۳۹۹). معجم مقاییس اللغة. ج ۳ و ۲. کوششگر عبدالسلام محمد هارون، بیروت: دارالفکر.
- ۸) باقری، خسرو. (۱۳۸۰). چستی تربیت دینی. تهران: مرکز مطالعات تربیت اسلامی.
- ۹) بخشانی، نورمحمد. (۱۳۸۸). «نقش خانواده در تربیت فرزندان». ندای اسلام، تربیت و خانواده. (شماره ۳۹ و ۴۰)، ۵۸-۶۱.
- ۱۰) بهشتی، سعید. (۱۳۸۹). تأملات فلسفی در تعلیم و تربیت. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- ۱۱) بی‌ریا، ناصر و همکاران. (۱۳۸۵). روان‌شناسی رشد (۲) با نگرش به منابع اسلامی. ج ۲. تهران: سمت.
- ۱۲) بیگی، روح‌الله. (۱۳۸۹). ارزش‌های اجتماعی در قرآن. قم: اسوه.
- ۱۳) پژوهشکده حوزه و دانشگاه. (۱۳۷۲). درآمدی بر فلسفه تعلیم و تربیت. تهران: سمت.
- ۱۴) حاجی ده آبادی، محمدعلی. (۱۳۹۱). حقوق تربیتی کودک در اسلام. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

- ۱۵) حر عاملی، محمد بن حسن. (۱۴۱۴). وسائل الشیعه. ج ۷. قم: مؤسسه آل البيت عليهم السلام لإحياء التراث.
- ۱۶) زمخشری، محمود بن عمر. (۱۹۷۹). أساس البلاغه. بيروت: دار صادر.
- ۱۷) شریفی، عنایت‌الله، و مهر علی لطفی قادیکلانی. (۱۳۹۷). «سبک تربیتی امام رضا (علیه السلام) در تربیت کودکان». فصلنامه علمی - پژوهشی فرهنگ رضوی. (شماره ۲۳)، ۱۱۸-۲۱۱.
- ۱۸) شعاری‌نژاد، علی‌اکبر. (۱۳۹۲). روان‌شناسی رشد. تهران: اطلاعات.
- ۱۹) شعیری، تاج‌الدین. (۱۳۶۵). جامع الاخبار. قم: رضی.
- ۲۰) صفایی، سید حسین، و اسدالله امامی. (۱۳۹۰). حقوق خانواده. ج ۲. تهران: دانشگاه تهران.
- ۲۱) عسکری، سید مرتضی. (۱۳۷۴). طب الرضاع (ع) و طب الصادق (ع): طب و درمان در اسلام. تهران: فؤاد.
- ۲۲) علامه، عاطفه. (۱۳۹۳). «نقش زن در ایجاد خانواده متعادل». زن و فرهنگ. (شماره ۲۰)، ۴۱-۵۱.
- ۲۳) عمید، حسن. (۱۳۶۹). فرهنگ عمید. تهران: امیرکبیر.
- ۲۴) فیومی مقری، احمد بن محمد. (۱۴۲۸). مصباح المنیر. کوششگر یوسف شیخ محمد، بیروت: مکتبه العصریه.
- ۲۵) کبیری قمی، نعیمه، و سمیرا معصومی زواریانی. (۱۳۹۸). «نقش تربیتی زن در جامعه اسلامی». زن و فرهنگ. (شماره ۴۰)، ۱۲۰-۱۰۹.
- ۲۶) کلینی، محمد بن یعقوب، (۱۳۶۵). الکافی. ج ۶. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- ۲۷) کوفی، محمد بن محمد ابن اشعث. (بی‌تا). الجعفریات. تهران: مکتبه النینوی الحدیثه.
- ۲۸) مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳). بحارالانوار. ج ۱۰۱ و ۸۱. بیروت: مؤسسه الوفا.
- ۲۹) محمدی ری‌شهری، محمد. (۱۳۷۹). تربیه الطفل فی الإسلام. کوششگر عباس پسندیده، قم: دارالحدیث.
- ۳۰) مختاریان، طاهره، و همکاران. (۱۳۹۶). «ضرورت اخلاقی تغذیه با شیر مادر و پایبندی به حقوق فرزندان». اخلاق در علوم و فناوری. (شماره ۱)، ۹-۵.
- ۳۱) مفید، محمد بن محمد. (۱۴۱۴). الإختصاص. مصحح علی‌اکبر غفاری و محمود محرمی زرنندی، بیروت: دار المفید.
- ۳۲) موسوی خمینی، روح‌الله. (۱۳۷۸). صحیفه امام: مجموعه آثار امام خمینی (ره) (بیانات، پیام‌ها، مصاحبه‌ها، احکام، اجازات شرعی و نامه‌ها). ج ۱۴. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).
- ۳۳) نصیرزاده، قاسم. (۱۳۸۳). سیری در رساله حقوق امام سجاد (ع): سلسله گفتارهای آیت‌الله یثربی. قم: انصاریان.
- ۳۴) هبرول، عایشه، و زهرا تشکری. (۱۳۹۹). «نقش مادر در تربیت کودک». پژوهش‌های اسلامی جنسیت و خانواده. (شماره ۵)، ۲۳-۹.